

УДК 930.1+63.3(0)62

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У ХАРКОВІ ПІДЧАС ОКУПАЦІЇ 1941-1943 рр.

Пономаренко Р.О., канд. істор. наук.

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)

В статье рассматриваются вопросы функционирования в оккупированном нацистами Харькове различных научно-исследовательских организаций, таких например, как Совет наук и Совет научно-исследовательских организаций. Основным источником для написания статьи послужили архивные документы.

In the article are rated the questions of functioning of various research organizations such as Council of Sciences and Council of Research Organizations in Kharkov occupied by Nazi. This article is based on the archival documents, which weren't used by scientists earlier.

Довгий час історія нацистської окупації була майже забороненою темою на теренах колишнього СРСР. Інформація з цього питання була строго дозованою, лише по окремим моментам, здебільшого увага приділялась економічним та політичним аспектам, матеріали подавалась дуже упереджено. Змогу об'єктивно пізнати історію цього трагічного для країни періоду вчені отримали тільки в 90-х роках ХХ століття, коли були відчинені архіви і вчені змогли залучати до наукових розвідок раніше засекречені документальні джерела. Залучення до наукового обігу нових, широких пластів документів, показало, що офіційна радянська історія окупації часто відрізняється від того, що було насправді. Більш того, багато суперечливих моментів історії, які раніше були невідомими, тепер стають відомими широкому загалу.

Одним з таких невідомих аспектів історії окупації є діяльність радянської науково-технічної інтелігенції на окупованих територіях. Діяльність, спрямована на співробітництво з окупантами. Як це не дивно, але виявляється,

що, наприклад, в окупованому Харкові, активно працювали місцеві вчені, інженери. Покинуті напризволяще власною владою, яка не потурбувалась про їх завчасну евакуацію, вони, здебільшого щоб вижити, пішли на відкрите співробітництво з ворогом. Звісно, інформація про те, що частка радянського населення співпрацювала з нацистами була давно відома. Прийнято вважати, що це була «невеличка група населення», колишніх злочинців чи осіб скривджених радянською владою. Загально прийнятою є думка, виражена в багатьох радянських і сучасних публікаціях, що радянська інтелігенція, готова була померти, але не піти на співпрацю з ненависним ворогом. Однак, архівні документи показують, що це було далеко не так.

Ці питання практично не освітлені в сучасній українській історіографії. Зовсім трохи цю проблему зачіпляє сучасний дослідник А. Скоробагатов в свої ґрунтовній монографії [1]. Однак головним джерелом для автора стали архівні документи, більшість з яких вводиться до наукового обігу вперше.

Під час відступу Червоної Армії в 1941 році радянське керівництво застосувало тактику так званої «випаленої землі». Німецькі окупанти повинні були знайти на захопленій території порожні міста, без їжі, світла, води, тепла та постачання. Про долю цивільного населення, яке лишалось на захоплених німцями територіях, ніхто не турбувався. Так було і у Харкові. Під час відступу радянських військ в місті були зруйновані телеграф, водогін, АТС, бані, хлібозавод, млини тощо. Система життєзабезпечення великого міста не функціонувала.

З приходом німців перед новоутвореною Харківською міською управою постало завдання організувати системи життєзабезпечення міста. Одною з форм такої роботи стало активне залучення до співпраці науково-технічної інтелігенції, науковців, які залишались в місті.

Організація наукової діяльності в окупованому місті розпочалась ще восени 1941 року: 12 листопада по Харківській міській управі був відданий наказ № 13. За цим документом, в цілях об'єднання наукових робітників, які б могли продовжувати свою подальшу наукову діяльність під безпосереднім керівництвом Української Академії Наук, міська управа утворювала спеціальний комітет Науково-дослідних інститутів при Харківській міській управі. Цей комітет повинен був керувати науково-дослідними інститутами Харкова, що обслуговували найбільш важливі для виживання великого міста в умовах війни галузі – сільське господарство, промисловість та охорону здоров'я [2]. Основними функціями комітету являлись:

А) організація Науково-дослідних інститутів по окремих галузях знань, їх концентрація, реорганізація, а також їх ліквідація;

Б) розгляд і затвердження організаційних форм окремих інститутів, їх структури;

В) розгляд і затвердження наукових, виробничих і фінансових планів, а також кошторисів окремих інститутів;

Г) виявлення матеріальної, виробничої та фінансової бази окремих інститутів;

Д) координація роботи інститутів;

Є) розробка принципів питань пов'язаних з науковою та виробничою діяльністю інститутів;

Ж) розподілення коштів між інститутами [3].

До складу цього комітету увійшло 5 осіб, головою став доктор технічних наук, професор Л.П. Крамаренко.

Аналізуючи архівні матеріали, автор був вражений розмахом діяльності цього комітету, особливо якщо врахувати, що діяльність ця припала на розпал Другої Світової війни в прифронтовому місті за часів іноземної окупації. За цим комітетом Науково-дослідні інститути Харкова розподілялись на дві секції.

Перша секція – сільськогосподарська, в неї увійшли НДІ землеробства, тваринництва, механізації сільського господарства, агролісомеліорації і лісового господарства, ветеринарії, Харківська обласна селекційна станція, картопляно-овочева станція, харчово-промисловий інститут, Харківська контрольна станція, Українські науково-дослідні станції птахівництва, комбікорму, бджільництва та шовківництва, а також українська центральна сільськогосподарська книгозбірня.

Друга секція – промислова: інститут прикладної хімії, експериментальний інститут хімічного машинобудування, санітарно-хімічний інститут, інститут поліграфії, інститут глибокого охолодження, вугільний інститут, вугільнохімічний інститут, інститут енергетики, інститут водопостачання та гідро споруджень, гідравлічна лабораторія колишнього Харківського механіко-машинобудівного інституту, дослідний плац колишнього Харківського електро-

технічного інституту, інституту металів, чорної металургії, вогнетривів, будівничих матеріалів та геологічний, Український фізико-технічний інститут. Була ще медична вертикаль діяльності Науково-дослідної управи, до якої входили 28 інститутів. Сама кількість науково-дослідних установ, які працювали в підкупаційному Харкові вражає [4].

Досить швидко почали з'являтися проекти організації в Харкові нових вищих учбових закладів. Одним з найбільш зухвалих проєктів цього комітету була спроба відновити діяльність харківського університету. Ректором університету був призначений професор М.О. Ветухов, а його заступником – доцент Х.С. Рябокінь. Слід зазначити, що в наслідок евакуації університет залишився в значній мірі зруйнованим, а його господарство було повністю дезорганізовано. В зв'язку з відсутністю для ряду інститутів перспектив на подальше існування, до складу університету ввійшли 1-й та 2-й медичні інститути, стоматологічний, фармацевтичний, гідрометеорологічний, юридичний та іноземних мов. В цілому передбачалось, що Харківський університет буде проводити навчальну і науково-дослідну роботу. Планувалось відкрити шість факультетів: богословський, історико-філологічний, юридичний, фізико-математичний, природничий, медичний.

Погляди харківської «провідної університетської інтелігенції» були викладені в листі до обербургомистра Харкова, в якому вони зазначали, що «наука й освіта становлять одну з основних підйом в розвиткові не лише культури, але й господарства й усього життя Нової України. Харківський університет... був одним з найголовніших джерел української науки й освіти. Ні обскурантсько-русифікаторська політика царського уряду, ні навіть хижачко-руїнницька рука жидобільшовизму не в силі були загасити той вогонь науки й освіти, що падав, чи горів, чи бодай жеврів у ньому» [5].

Передбачалось вже восени 1942 року відкрити заняття, щоб «розв'язати ті проблеми, що їх Нова Україна ставить перед нашим храмом науки» [6]. Цей лист підписали професор Ветухов від університету, керівник «Просвіти» професор Дубровський та доцент Міщенко з Українського наукового товариства. Згодом з'явився проєкт організації курсів іноземних мов при харківському університеті [7].

Були і інші спроби відновити вузівську діяльність в окупованому місті. Так, 18 травня 1942 року, в розпал важких боїв за Харків, директор Харківського інженерно-машинобудівного інституту В. Раєнко оприлюднив проєкт утворення в Харкові комерційного інституту для підготовки спеціалістів в сфері економічної діяльності. В цьому інституті передбачалось встановити строк навчання 7-9 семестрів [8].

Крім того, спеціальним призначенням комітету було здійснення всіх організаційних та підготовчих робіт, пов'язаних з утворенням в місті Харкові Лівобережного філіалу Української Академії наук. З цією метою до голови УАН О.М. Лисенка 16 січня 1942 року звернулись представники Харківської міської управи [9]. Однак об'єктивні військові причини завадили здійсненню цього плану.

Всього в Харкові налічувалось 15 науково-дослідних інститутів та дослідних установ по сільському господарству, 18 – по промисловості та 28 – по медицині [10].

Незважаючи на важкі часи, комітет науково-дослідних установ не сидів без діла. Причому, займався вирішенням саме актуальних питань. Так, на нараді 26 березня 1942 року присутніх ознайомили з проєктуванням в Харкові газогенераторів для використання твердого палива в двигунах внутрішнього згорання, що було важливим, в умовах хронічної нестачі нафтового пального. Загальне наукове керівництво цією роботою

було покладено на інститут енергетики Академії наук України. В цей же час в індустріальному відділі управи було розроблено проект газогенераторної установки з керамічним налавником.

Піклувались вони і про належне наукове оформлення здобутих результатів: на нараді 11 квітня 1942 було затверджено, як проект, організацію видавництва наукового бюлетеню комітету науково-дослідних установ. Передбачалось, що цей бюлетень буде щомісячним, обсяг становитиме 2-3 друкованих аркуша, а тираж сягатиме 500 примірників [11]. В подальшому, в четвертому кварталі 1942 року, професор, доктор технічних наук Ф.О. Беляков підготував матеріали для першого випуску бюлетеня (загальним обсягом 12 аркушів) з питань хімічної технології, пального, санітарної оцінки джерел питної води міста Харкова та інше. Нажаль, воєнні реалії стали на заваді появи цього дійсно унікального джерела з історії вітчизняної науки і техніки.

17 квітня 1942 року розпорядженням ВІКАДО (спеціальна німецька економічна команда з налагодження економіки окупованих територій) до відання комітету науково-дослідних установ були передані новоутворенні Харківський університет, Харківський політехнічний інститут, Харківський сільськогосподарський інститут, колишні законсервовані харківські інститути (педагогічний, інженерно-економічний та фізичної культури), а також наукові бібліотеки [12].

Маловідомою сторінкою окупації є доля бібліотек. З архівних документів відомо, що працівники Центральної наукової бібліотеки Харкова, під керівництвом директора ЦНБ В.Д. Ткаченко, не дивлячись на важкі умови окупації, на літо 1942 року майже повністю зберегли бібліотечний фонд. Лише в кінці листопада 1941 року німці вивезли 2-3 вантажівки книг по географії, геодезії, геоло-

гії, які їм були необхідні в практичному сенсі. На перше березня 1942 року в ЦНБ працювало 10 співробітників (замість 60 до окупації) [13]. Доля Харківського обласного архіву була набагато трагічнішою: з одного з звітів стає відомо, що він був спалений при відступі радянських військ [14], хоча і частково.

З комітетом науково-дослідних установ співпрацювала велика кількість харківської технічної інтелігенції. Так, відомий вчений, професор Є.Є. Фарафонов, 20 травня 1942 року (до речі, в розпал Харківської битви), був призначений науковим керівником Інституту металів з заробітною платою 2,5 тисячі карбованців на місяць [15].

Проте на утворенні комітету науково-дослідних установ співпраця харківської інтелігенції з ворогом не скінчилась.

22 червня 1942 року в Харкові, за наказом німецького коменданта міста генерал-лейтенанта Шмідт-Логана, було засновано Раду наук. Це був найвищий науковий орган в Харкові, до компетенції якого входили:

А) розгляд усіх наукових питань пов'язаних з сільським господарством, промисловістю, будівництвом і комунальним господарством міста Харкова;

Б) координація всіх наукових сил і їх раціональне використання відповідно з завданням народного господарства України;

В) загальне й наукове-методичне керівництво діяльністю науково-дослідних інститутів, вищої школи і наукових товариств;

Г) розгляд винаходів і сприяння їх практичному застосуванню в сільському господарстві і промисловості;

Д) розгляд питань пов'язаних з кваліфікацією наукових робітників, а також організацією захисту дисертацій, дипломних робіт і прийому державних іспитів для осіб, які закінчили вищу школу;

Е) сприяння охороні й відбудові зруйнованих храмів і пам'яток старовини [16].

Цікавою є організація та персональний склад Ради наук. Головною робочою частиною Ради наук була президія – вона складалась з президента, двох віцепрезидентів та вченого секретаря. Ще були секції з різних галузей науки для розгляду спеціальних питань, кваліфікаційна комісія – для розгляду питань щодо кваліфікації наукових робітників, комітет сприяння охороні й відбудові зруйнованих храмів та пам'яток старовини і, насамкінець, редакційна комісія по виданню наукових праць.

Всього в Раду наук входило 30 осіб, з яких в постійні члени було зараховано сім професорів, докторів наук, один доцент, кандидат наук (С.Ю. Лісовенко) та один інженер (О.О. Гіршман). Крім того, членами ради за посадою стали директори науково-дослідних інститутів Харкова (вісім чоловік), та уповноваженні від вищих учбових закладів, в тому числі від ХІІ – доцент В.С. Кривецький та від харківського університету – професор М.О. Ветухов. Також був один представник від «Просвіти» – професор Дубровський. Ще сім осіб отримали почесне звання «Член Ради наук за запрошенням»; окремо відзначалось, що це були видатні вчені та спеціалісти в своїх галузях.

Керівником нової організації став колишній бургомістр Харкова, професор О.І. Крамаренко, який до війни працював в технологічному інституті. Окремим положенням засвідчувалось, що президент є довіреною особою німецького командування. Віцепрезидентами стали професори Л.П. Крамаренко та М.І. Кузнєцов. Посаду вченого секретаря посів професор М.С. Саврон.

Рада наук поділялась на вісім секцій: хімічна, сільськогосподарська, металургії і машинобудування, будівельно-силікатна, енергетична, гірничо-геологічна, медична, учбово-методична [17]. Згодом до них додалась і редакційна секція.

Майже відразу була розгорнута активна наукова діяльність. Вже влітку 1942 року в Науковій управі висувались

цілком реальні плани відновлення господарства Донбасу – цьому питанню приділяло важливу увагу німецьке керівництво [18].

На думку голови Ради наук, О.І. Крамаренка, ця установа повинна була стати суто дорадчою інституцією, що діяла б на підставі згуртованих фахівців з різних галузей науки з метою допомогти німецькому командуванню в напрямі відновлення роботи науки й техніки місцевими висококваліфікованими силами. Тобто, це була суто колабораціоністська організація. Для потреб німецького командування проводилась експертиза різних харківських підприємств, з метою використання їх можливостей на потреби німецької військової машини. Ще одним завданням повинно було стати активна допомога німцям в відновленні роботи шахт та підприємств Донбасу [19].

Велика увага приділялась і відбудові та більш раціональній організації сільського господарства. В цьому сенсі, професор Л.П. Крамаренко, за завданням німецького посадовця доктора Ренарда, приступив до складання фундаментальної три томної праці: «Сільськогосподарські машини, теорія, конструкція та розрахунок»; вже в жовтні 1942 року перша частина монографії була перекладена на німецьку мову та відправлена на друкування в Берлін. Більш того, за завданням німецького керівництва харківськими інженерами була розроблена конструкція шарнірної залізної борони та дерев'яної борони. Науковою управою проводилися експертизи та консультації для німецького командування та різних організацій Харкова [20].

Треба підкреслити, що і в 1943 році, тобто після першого визволення та повторної окупації Харкова, міська Рада наук не припинила свою діяльність. Тобто популярна радянська пропагандистська теза про остаточну евакуацію усієї інтелігенції, що ще лишалась в місті на березень 1943 року, не має під собою серйозного підґрунтя. В середині 1943 року до штату Ради входили 7 осіб, професорів,

докторів наук, які продовжили працювати на німецьке командування, про що відверто зазначалось в офіційних документах, що пояснювали причини їх існування: «з метою надання наукової допомоги німецькому командуванню по вирішенню питань, що виникають в зв'язку з відновленням господарства м. Харкова та області» [21]. В подальших планах окремо обговорювалось створення кваліфікованих бригад для виконання окремих завдань німецького командування та наукове керівництво цими бригадами.

Цікаво, що окрім різноманітних практичних завдань, передбачалось організувати комісії для прийняття від випускників вищих шкіл дипломних проектів та для захисту дисертації, тобто наукова робота не повинна була стояти на місці. Були і індивідуальні завдання для найбільш компетентних харківських вчених. Наприклад, на другий квартал 1943 року професор Ф.А. Беляков був повинен займатись проектними науково-дослідними роботами з відновлення автогужових шляхів, професор Я.В. Столяров – проектними та консультаційними роботами з питань відновлення мостів та інших споруд, особливо залізобетонних конструкцій, професор П.С. Пищемук – відновленням стандартів хімічних технологій штучних добрив та боротьбі з шкідниками сільського господарства, а професора Л.П. Крамаренко зобов'язали продовжити складати його тритомний труд [22].

Нажаль, майже немає інформації про долю більшості харківських вчених, що співпрацювали з нацистами, після остаточного визволення міста Червоною армією. Чи були вони засуджені радянськими каральними органами, або пішли разом з відступаючими німецькими військами – ці питання досі лишаються відкритими.

Хоча діяльність означених наукових установ і мала суто колабораціоністський характер, все ж такі неможливо заперечувати важливість їх існування для історії вітчизняної науки і техніки. Це показує, що науково-технічна інтелігенція, що

лишилась на окупованій території, не вся була такою патріотичною, як було прийнято вважати. Однак, прифронтовий статус міста Харкова, навколо якого постійно точились бойові дії великих масштабів та концентрувалась значна кількість німецьких військових сил, завадив роботі харківських про-німецьких наукових установ. Воєнні реалії відтіснили на другий план розвиток науки.

Таким чином, діяльність в Харкові комітету науково-дослідних інститутів та Ради наук стала одним з невідомих аспектів історії Другої Світової війни в Україні. Для повного вивчення історії війни, для сприйняття того, через що пройшли народи світу у найбільш масштабнішій з усіх війн, дослідникам слід неупереджено висвітлювати усі, без винятку, аспекти цього жажливого конфлікту. В тому числі і такі, що можуть похитнути загальноприйнятну картину історії. І саме таким моментом є співпраця з ворогом частини вітчизняної науково-технічної інтелігенції.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Х.: «Прапор», 2004. – 368 с.
2. ДАХО, Ф.Р-3076, Оп.1, С.5, А.1.
3. Там само, А.14.
4. Там само, А.1-6.
5. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.4., А.22.
6. Там само.
7. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.33, А.20.
8. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.19, А.1-2.
9. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.14, А.1.
10. Там само, А.3.
11. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.12, А.5,7.
12. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.5.
13. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.16, А.5.
14. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.33, А.14.
15. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.6., А.33.
16. ДАХО, Ф.Р-3076, Оп.1, С.4, А.1.
17. Там само, А.1-6.
18. Там само, А.11-14.
19. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.15, А.1,4.
20. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.18, А.1-2.
21. ДАХО, Ф.3076, Оп.1, С.82, А.3.
22. Там само, А.6.